

HISTORICAL BACKGROUND OF APPEARANCE THE INSTITUTE OF COMPENSATION (REIMBURSEMENT) OF HARM TO AN INDIVIDUAL, THE VICTIM OF A CRIMINAL OFFENCE

Timush I.S.

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ІНСТИТУТУ ВІДШКОДУВАННЯ (КОМПЕНСАЦІЇ) ШКОДИ ФІЗИЧНІЙ ОСОБІ, ЯКА ПОТЕРПІЛА ВІД КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

І.С. Тімуш

доктор юридичних наук,

професор

Національної академії внутрішніх справ

Постановка проблеми. Однією з внутрішніх функцій держави є охорона та захист законних прав та інтересів людини та громадянина, що включає створення суспільно-правових умов, за яких виключається можливість вчинення кримінальних правопорушень, а при виявленні останніх, спеціально створенні правоохоронні та судові органи повинні розкрити злочинне діяння, виявити особу, яка його вчинила, притягнути її до відповідальності та відновити порушені цим діянням права та інтереси. Формування інституту відшкодування шкоди, в тому числі і завданої кримінальним правопорушенням, як і більшість інститутів цивільного права відбулося задовго до становлення сучасної правової системи України. Тому, удосконалення існуючої системи відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, неможливе без урахування її історичного минулого.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання відшкодування шкоди широко досліджуються в цивілістичній доктрині. Однак, проблема відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням залишається малодослідженою. В основу даної статті лягли доробки таких вітчизняних та зарубіжних науковців, як: Я. Баришев, Л. Берлін, А. Ерделевський, С. Познишев, Д. Тальберг, І. Фойницький та ін.

Мета статті полягає у висвітленні основних етапів виникнення інституту відшкодування (компенсації) шкоди, завданої фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення та встановленні їх впливу на формування сучасного цивільного законодавства, яке регламентує відносини, що виникають у зв'язку із відшкодування шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення.

Основні результати дослідження. Інститут відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, сягає своїм корінням часів Київської Русі. Одним із перших правових актів, в якому згадується про даний інститут була «Руська Правда» Ярослава Мудрого. Відповідно до цього акту в Київській Русі функціонувала ціла система компенсації потерпілому або його родичам. Наприклад, згідно зі ст. 18 цього закону, за удар мечем на винного покладався штраф у розмірі 12 гривень [1, с.49]. Якщо злочинця виявити не вдавалося, відшкодування виплачувалося громадою в розмірі, встановленому нормами права. Таким чином, можна констатувати, що вже в період Київської Русі було закладено правові основи інституту відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням.

В подальшому відбувся перехід до інквізиційній моделі кримінального процесу, що призвело до того, що найважливішою властивістю провадження в кримінальних справах стало його підпорядкування публічному порядку, в той час як цивільне судочинство носить (і носило) переважно приватний характер. При цьому, за своєю правовою природою відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, є цивільним провадженням в кримінальному процесі. Я. І. Баршев зазначав, що цивільне судочинство відрізняється від кримінального, крім іншого, за основними засадами. Зокрема, вказував науковець, цивільне судочинство допускає дію і вплив на його сферу приватної домовленості, внаслідок чого передбачає зовсім іншу властивість і вид діяльності суддів і тих засобів, які вживаються для відкриття істини, ніж у кримінальному судочинстві, яке абсолютно виключає дію в ньому приватної домовленості [2, с.34]. Ця відмінність була повністю поширена на поєднаний (цивільно-кримінальний) процес, внаслідок чого дослідниками одностайно визнавалося, що і цивільний позов незважаючи на свою спільність з кримінальним переслідуванням зберігає свій цивільний тип і свої процесуальні особливості, наскільки вони можуть бути враховані в процесі кримінальному [3, с.171]. Ще І.Я. Фойніцкий писав, що підпорядкування цивільного позову кримінальної справи, не позбавляє його повної самостійності [4, с.80].

В середині XIX ст. деякі вчені пояснювали відмінності процесуального становища цивільного позивача від статусу публічного обвинувача поширенням на провадження за цивільним позовом принципу змагальності [3, с.186]. Пізніше, вже на початку XX століття, загальноприйнятою стає думка про те, що сфера провадження за цивільним позовом підпорядкована приватному характеру (диспозитивності), оскільки воля сторін визнається тут верховним законом [4, с.80].

Досліджуючи місце цивільного позову при розгляді кримінальних справ, Д.Г. Тальберг писав, що право потерпілого заявити вимогу про відшкодування за рахунок винної сторони майнової шкоди, заподіяної злочинцем (нині – кримінальним правопорушенням), є виключно приватним правом. Позов про відшкодування, будучи заснований на приватному праві, підпорядковується загальним для всякого цивільного позову правилам [5, с.4-5].

Зазначеними причинами пояснюється застосування до процедури провадження за цивільним позовом у кримінальному процесі основних засад

цивільного процесу. У випадках пред'явлення цивільного позову, на думку К.Я. Чихачева, кримінальний суд зобов'язаний був керуватися засадами права цивільного, дотримуватися до певної міри правил цивільного судочинства. Іншими словами, суд кримінальний в подібних випадках виконував функції суду цивільного [6, с.118]. Крім того, при вирішенні цивільного позову в кримінальному процесі не могли ігноруватися і вимоги матеріальних законів, хоча певні винятки, що впливають з провадженням справи в кримінальному суді, були неминучі.

У зв'язку з цим право вільного розпорядження суб'єктом своїми цивільними правами, характерне для цивільного судочинства, визнавалося повною мірою за цивільним позивачем і в кримінальному процесі. Відповідно і характерне для цивільного процесу положення про те, що ніхто не може примушувати до користування своїм цивільним правом або проти волі його охороняти [7, с.15], стало керівним початком при законодавчій регламентації інституту цивільного позову в Статуті кримінального судочинства 1864 року, дія якого розповсюджувалась на українські землі, що перебували під владою Російської імперії. За вихідне було прийнято правило, згідно якого суд без ініціативи цивільного позивача не може приступити до розгляду питання про завдані злочином¹ збитки [3, с.186].

Ініціатива потерпілого була обов'язковою умовою і для прийняття заходів, спрямованих на забезпечення можливого в майбутньому відшкодування. Стаття 305 Статуту кримінального судочинства передбачала, що позивач може просити про прийняття заходів до забезпечення відшкодування йому шкоди. Причому судовий слідчий мав право клопотати перед судом про прийняття таких заходів лише в тому випадку, коли визнавав прохання позивача обґрунтованим.

Разом з тим провадження за цивільним позовом не могло, знаходячись в рамках сполученого процесу, не відчувати на собі вплив вихідних, керівних принципів кримінального судочинства. Обидва процеси, писав С.В. Познишев, – цивільний і кримінальний – зливалися в одне процесуальне ціле [7, с.205]. Як наслідок, елементи публічності проникали у провадження за цивільним позовом, змінюючи процесуальний статус цивільного позивача, слідчого і прокурора, процедуру заяви, розгляду і вирішення цивільного позову. Паралельно розвивалися публічно-правові процедури, призначенням яких було вирішення тих же завдань, що стояли перед інститутом цивільного позову в кримінальному процесі (реституція). Таким чином, підпорядкування цивільного позову вихідним принципам кримінального процесу розглядалося як необхідна умова правильного вирішення питання про винагороду потерпілого за завдану йому шкоду та узгодженості даного рішення з вироком кримінального суду. Відсутність у цивільному процесі властивих кримінальному судочинству гарантій встановлення істини могло стати причиною того, що окремих розгляд кримінального та цивільного позовів, що впливають з

¹ Термін «злочин» наводиться у зв'язку з його вживанням у наукових працях, що цитуються.

одного діяння, призвело б суди до різних результатів, суперечливих рішень. Л.М. Берлін писав, що надавати цивільному суду позов про відшкодування шкоди, що випливає з кримінального правопорушення, не можна, оскільки це призвело б до деякого не вирішуваного ускладнення. Вимагаючи у справі відшкодування матеріальної шкоди, суд став би у суперечність з основними засадами свого провадження, а якби він обмежився однією формальною правдою, то рішення його суперечило б суспільній правосвідомості, яке не допускає поставлення в провину кримінального правопорушення на підставі непереконливої для суспільства формальної правди. Єдиний вихід з такого становища Л.М. Берлін вбачав у наданні вирішення питання про відшкодування шкоди, завданої злочинцем, кримінальному суду, який зобов'язаний ґрунтувати своє рішення на матеріальній правді [8, с.16-17].

На рубежі ХІХ-ХХ століть вимагання грошей в спокутування нанесеної образи вважалося справою негідною. Такі ж погляди поділялися і дореволюційними юристами, що походили, як правило, з дворянського роду. Для дворянина було природно відреагувати на образі викликом «до бар'єру», але не вимогою про виплату грошової компенсації - подібні дії і мислення вважались припустимими лише для низького стану; вимога ж з боку дворянина про виплату грошей за завдану йому образі назавжди закривала для нього двері в пристойне товариство [9, с.78-79].

На практиці активність потерпілих у пред'явленні вимог про відшкодування шкоди (у тому числі за завдані злочинцем моральні страждання) була досить високою, і тенденції щодо зниження подібної активності не спостерігалося. Цей парадокс пояснюється тим, що для потерпілих пред'явлення цивільного позову було єдиною можливістю отримати доступ до кримінального судочинства і брати участь у викритті винного. Проблеми, пов'язані з участю потерпілого у кримінальному судочинстві, не могли не привернути увагу комісії, що працювала над підготовкою нового статуту кримінального судочинства. Положення, при якому потерпілий грав у процесі роль простого свідка, а для активної участі у доведенні був змушений заявляти цивільний позов (часто без наміру отримати винагороду), було визнано ненормальним. У зв'язку з цим у новому статуті пропонувалося закріпити такий порядок: визнавши особу потерпілою, суд отримував право допустити цю особу, за її клопотанням, до участі в судовому засіданні на правах сторони.

Спільний розгляд кримінального та цивільного позовів відповідав як особистим інтересам потерпілої від злочину особи, так і інтересам публічним, державним. Разом з тим, інтерес держави, який зводився до простого забезпечення потерпілому можливості домагатися в рамках кримінального процесу відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, не міг сам по собі стати підставою для глибокого проникнення публічних засад в процедури, що забезпечують захист майнових інтересів потерпілих. Сполучений процес забезпечував лише потенційну можливість стягнення з винної особи сум на відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди, і потерпілі, використовуючи пред'явлення позову як «ключ», що відкриває їм доступ на судову трибуну, відшкодування часто не приймали.

Водночас, історія розвитку інституту відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, свідчить про посилення впливу принципу публічності на процесуальний порядок відновлення майнових прав потерпілих. Законодавець прагнув побудувати відповідні процедури таким чином, щоб забезпечити невідворотність відповідальності не тільки кримінальної, але й цивільної. Така мета могла бути досягнута тільки за умови відмови від необхідності врахування волевиявлення потерпілого в питаннях відшкодування завданої йому кримінальним правопорушенням шкоди.

У 1885 р. у Римі відбувся міжнародний тюремний конгрес, під час якого було проведено міжнародний антропологічний з'їзд криміналістів, де було прийнято резолюцію, в якій підкреслювалось, що забезпечення відшкодування матеріальної шкоди здійснюється не тільки в інтересах потерпілих від кримінального правопорушення, але і виступає в якості одного із засобів карального та попереджувального захисту суспільства проти кримінальних правопорушень. Крім того зазначалось, що здійснення матеріального відшкодування у всіх кримінальних судах, є цивільним обов'язком прокурорів під час суду, суддів – при постановленні вироку. До того ж, в 1895 р. міжнародним тюремним конгресом в Парижі було визнано, що прокурор повинен мати право у кримінальних справах підтримувати перед судом пред'явлену вимогу потерпілого про відшкодування [10, с.127-128].

Слід зазначити, що в дорадянський період у кримінальному процесі України, яка перебувала під владою Російської імперії, були визначені чіткі межі застосування реституції, що дозволяло розрізнити реституцію і цивільний позов як дві самостійні процесуальні форми, що забезпечують відшкодування потерпілим завданої злочином шкоди. Обмежуючи предмет реституції, законодавець прагнув до того, щоб публічно-правова форма, якою є реституція, не витіснила і не підмінила б собою цивільний позов, тобто щоб реституція не використовувалася для присудження потерпілому того майна, яке він міг отримати, тільки заявивши цивільний позов. Таким чином, в дорадянський період на території України діяло законодавство, згідно з яким відшкодування матеріальної шкоди завданої кримінальним правопорушенням, покладалося на особу, яка вчинила це правопорушення. Що ж до випадків, коли особа злочинця не була встановлена, то спеціальних законів та норм, що поклали обов'язок відшкодувати таку шкоду на державу не існувало. Така ж ситуація збереглась і радянський період. Так, в Цивільному кодексі Української РСР від 1963 р. відповідної норми не було [11].

Вперше проблему ефективного відшкодування збитків, завданих фізичним особам кримінальними правопорушеннями, стали обговорювати на міжнародному колоквиумі, що відбувся в 1973 р. у м. Фрайбурзі (земля Баден-Вюртенберг, ФРН). Ця сама проблема обговорювалася і на XI конгресі Міжнародної асоціації кримінального права (м. Будапешт, 1974 р.). У принципі, тут була підтримана ідея первинного відшкодування збитків потерпілому за рахунок держави або інших громадських установ, що знайшло відображення в резолюції конгресу. Питання ж про те, як саме слід проводити таке відшкодування – шляхом створення самостійного фонду або в рамках існуючих

систем страхування або соціального забезпечення, – повинне вирішувати національне законодавство [12].

Значний внесок у справу захисту прав жертв кримінальних правопорушень було зроблено в рамках міжнародної регіональної організації Ради Європи при затвердженні Європейської конвенції «Про відшкодування шкоди жертвам насильницьких злочинів» від 23 листопада 1983 р. [13].

У 1985 р. ООН прийняла «Декларацію основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою», яку підписали всі держави-члени ООН. У ній висловлювалися заходи, які повинні бути прийняті для соціального, правового захисту жертв кримінальних правопорушень, у тому числі й заходи відшкодування шкоди державою.

У результаті низки міжнародних науково-практичних конференцій та семінарів у так званій «Зеленій книзі» сформульовано ряд наукових пропозицій щодо захисту, підтримки жертв та постраждалих від злочинів (кримінальних правопорушень), внесених до Європейської Комісії та нею підтриманих. Загалом у «Зеленій книзі» було сформульовано гарантування того, що жертва кримінального правопорушення може отримати на території Європейського Союзу державне відшкодування. До теперішнього часу правові норми, що передбачають виплату компенсації жертвам злочинності із спеціальних державних або громадських фондів, діють в Австрії, ФРН, Новій Зеландії, Великій Британії, Франції, Фінляндії, ряді штатів США, деяких провінціях Канади і Австралії.

Інтеграція України у світове співтовариство поряд із вирішенням багатьох економічних, політичних, культурних проблем передбачає наявність дієвих механізмів соціально-правового захисту найбільш уразливих категорій громадян, у тому числі створення ефективної системи ресоціалізації жертв кримінальних правопорушень.

На даному етапі розвитку законодавства про відшкодування шкоди державою, завданої кримінальним правопорушенням, в Україні можна говорити про значний вплив на нього з боку міжнародно-правових актів. І вже у 2003 р. в Україні було прийнято Цивільний кодекс України, в ст.1177 якого зазначалось, що майнова шкода, завдана майну фізичної особи внаслідок злочину, відшкодовується державою, якщо не встановлено особу, яка вчинила злочин, або якщо вона є неплатоспроможною [8]. Але вже у 2013 р. до цієї статті були внесені деякі зміни відповідно до Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення законодавства у відповідність з Кримінальним процесуальним кодексом України» [14].

Висновки. Аналіз історико-правових умов виникнення та розвитку інституту відшкодування (компенсації) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, було визначено, що інтеграція України у світове співтовариство поряд із вирішенням багатьох економічних, політичних, культурних проблем передбачає наявність дієвих механізмів соціально-правового захисту найбільш уразливих категорій громадян, у тому числі створення ефективної системи ресоціалізації жертв кримінальних правопорушень. Включення в кримінальний процес процедур, що забезпечують відшкодуван-

ня потерпілому завданої кримінальним правопорушенням шкоди, спочатку було спрямовано на захист виключно приватних інтересів. З часом усвідомлення законодавцем того, що вилучення у злочинця всього майна, отриманого ним злочинним шляхом, є одним із засобів боротьби зі злочинністю, дало імпульс розвитку заснованих на публічному початку процесуальних форм вирішення цього завдання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Российское законодательство X-XX веков: Судебная реформа. В 9-ти томах. – [Т. 5.] / Отв. ред.: Виленский Б.В.; [Под общ. ред.: Чистякова О.И.] – М. : Юрид. лит, 1991. – 496 с.

2. Баршев Я.И. Основания уголовного судопроизводства с применением к российскому уголовному судопроизводству / Я.И. Баршев. – М. : ЛэксЭст, 2001. – 240 с.

3. Чебышев-Дмитриев А. Опыты по уголовному праву и судопроизводству. IV: Иск о вознаграждении за вред и убытки, причиненные преступлением / А. Чебышев-Дмитриев // Журнал Министерства юстиции. – 1867. – Т. XXXIV – С. 169-214.

4. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства. – Т. II / И.Я. Фойницкий. – СПб. : Альфа, 1996. – 606 с.

5. Тальберг Д.Г. Гражданский иск в уголовном суде или соединенный процесс / Д.Г. Тальберг. – К. : Унив. тип., 1888. – 212 с.

6. Чихачев К.Я. Распоряжения судебного следователя и суда относительно вещей, добытых через преступление / К.Я. Чихачев // Журнал Министерства юстиции. – 1900. – № 1. – С. 114-139.

7. Познышев С.В. Элементарный учебник русского уголовного процесса / С.В. Познышев. – М. : Изд. ГА. Лемана и Б.Д. Плетнева, 1913. – 328 с.

8. Берлин Л.М. Гражданский иск потерпевшего от наказуемого правонарушения. К вопросу о подсудности этого иска / Л.М. Берлин. – СПб. : Тип. И.Н. Скороходова, 1888. – 241 с.

9. Эрделевский А.М. Компенсация морального вреда: анализ и комментарий законодательства и судебной практики / А.М. Эрделевский. – М. : БЕК, 2000. – 236 с.

10. Скобельцын А. Потерпевшее от преступления лицо в уголовном процессе по Проекту Высочайше утвержденной Комиссии для пересмотра законоположений по судебной части изд. 1900 г. / А. Скобельцын // Вестник права. – 1902. – №9 1. – С. 127-136.

11. Цивільний кодекс України: від 16.01.2003 № 435-IV // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>

12. Шамаева Н. Зарубежное законодательство и практика возмещения ущерба, причиненного преступлением // Официальный сайт Генеральной прокуратуры Республики Казахстан: [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://prokuror.gov.kz/rus>

13. Європейська конвенція щодо відшкодування збитку жертвам насильницьких злочинів: Міжнародний документ Ради Європи від 24 листопада 1983 р. // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення законодавства у відповідність з Кримінальним процесуальним кодексом України: Закон України від 16.05.2013 № 245-VII // Відомості Верховної Ради. – 2014. – № 12. – Ст. 178.

Тимуш І.С. Історичні передумови виникнення інституту відшкодування (компенсації) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення

У статті висвітлено основні історичні етапи виникнення інституту відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. Встановлено їх вплив на формування сучасного цивільного законодавства, яке регламентує відносини, що виникають у зв'язку із відшкодуванням (компенсацією) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення.

Ключові слова: кримінальне правопорушення; цивільний позов; відшкодування шкоди; шкода, завдана кримінальним правопорушенням.

Тимуш И.С. Исторические предпосылки возникновения института возмещения (компенсации) вреда физическому лицу, пострадавшему от уголовного правонарушения

В статье освещены основные исторические этапы возникновения института возмещения (компенсации) вреда физическому лицу, пострадавшему от уголовного правонарушения. Установлено их влияние на формирование современного гражданского законодательства, регламентирующего отношения, возникающие в связи с возмещением (компенсацией) вреда физическому лицу, пострадавшему от уголовного правонарушения.

Ключевые слова: уголовное правонарушение; гражданский иск; возмещение вреда; вред, причиненный уголовным правонарушением.

Timush I.S. Historical background of appearance the Institute of compensation (reimbursement) of harm to an individual, the victim of a criminal offence

The article highlights the main historical stages of the emergence of the Institute of compensation of harm caused by the criminal offence. The influence on the formation of modern civil legislation regulates the relations arising in connection with compensation (reimbursement) of physical harm to the victim of a criminal offense.

Keywords: criminal offence; a civil action; damages; damage caused by the criminal offence.

Стаття надійшла до редакції 08.05.2015.